

UOT 94 (479.24)**XV-XVIII ƏSRLƏRDƏ ÜÇKİLSƏ KATALİKOSLARININ
GƏLİR MƏNBƏLƏRİ (VERGİ VƏ İANƏLƏR)****Bəymirzə Ş.ŞABİYEV***

1441-ci ildə Baharlı (Qaraqoyunlu) hökmdarı Cahanşahın icazəsi ilə erməni katalikosluğunun iqamətgahının Kilikiyanın Sis şəhərindən İrəvan yaxınlığındakı Üçkilsəyə köçürülməsindən sonra erməni din xadimlərinin bölgədə dini-ideoloji, sosial-iqtisadi və siyasi fəaliyyətinin başlanğıcı qoyuldu. XV-XVIII əsrlərdə erməni din xadimləri, dünyəvi feodalları və tacirləri yerli türk-müsəlman sakinlərdən zəbetmə və satınalma yolu ilə əldə etdikləri daşınmaz və daşınan əmlakları İrəvan vilayətində olan kilsə və monastrların, o cümlədən Üçkilsə katalikosluğunun vəqf əmlakına çevirərək toxunulmazlıq statusu əldə etməklə yanaşı, vergi immuniteti hüququna da nail olurdular. Bütün XV-XVIII əsrlər boyu bu yönlü siyasəti ardıcıl həyata keçirən erməni din xadimləri zəngin sərvət sahibinə çevrilirək bu sərvəti öz məkrli siyasətlərinin reallaşdırılması, əzəli Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizəyə sərf edirdilər.

Məqalə Üçkilsə katalikosluğunun çoxsaylı gəlir mənbələrinin bir istiqaməti-dini vergilər və ianələr əsas araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: Çuxur-Səəd, İrəvan, Üçkilsə, katalikos, vergilər

Giriş. XV-XVIII əsrlərdə Üçkilsə katalikosluğunun gəlir qaynaqlarının mühüm bir hissəsini dini vergilər və dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan ermənilərin katalikosluğa ödədikləri ianələrdən toplanılan vəsaitlər təşkil edirdi. XV əsrə qədər ermənilər üzərində ali dini nəzarət uğrunda müxtəlif erməni dini mərkəzləri arasında ciddi rəqabət gedirdi. Erməni tarixçilərinin iddiasına görə bu mübarizə əsasən Üçkilsə, Axtamar (Vanda), Sis (Kilikiyada), Konstantinopol və Gəncəsər monastrları arasında getmiş və əksər hallarda Üçkilsə katalikosluğunun gələbəsi ilə yekunlaşmışdı [1, 51-52]. Maraqlıdır ki, erməni tarixçiləri Gəncəsər katalikosluğunun “Alban katalikosluğu” adı ilə tanındığını etiraf etsələr də, ənənəvi erməni saxtakarlığına sadıq qalaraq onu “Şərqi Ermənistan”da yerləşən erməni katalikosluğu kimi qələmə verməyə çalışırlar [1, 51]. Gəncəsər monastrı əvvəllər Ağdərə rayonunun Vəngli kəndində yerləşmiş, sonralar həmin rayonun ləvği ilə əlaqədar Ağdərə rayonunun bəzi əraziləri, o cümlədən Gəncəsər monastrının yer-

---

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; shabiyevbeymirze@gmail.com;
ORCID İD: 0009-0009-6954-1482

ləşdiyi Vəngli kəndi də inzibati baxımdan Kəlbəcər rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir. Arsax-Xaçın knyazı Həsən Cəlalın hakimiyyəti dövründə (1215-1261) 1216-1238-ci illərdə alban patriarxı Nersesin məsləhəti ilə qədim məbəəd üzərində yenidənqurma və bərpa işləri nəticəsində həmin məbəəd kompleksinə yeni həyat verilmiş və möhtəşəm memarlıq kompleksinə çevrilmişdi. Maraqlıdır ki, Həsən Cəlal özü bu kilsəni “Albaniyanın taxt-tac” kilsəsi adlandırmış və kilsədə olan daşüstü yazılarda kilsənin açıq-aydın albanlar üçün inşa edildiyi göstərilmişdir [13, 40]. Ümumiyyətlə, erməni tarixçilərinin İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və Azərbaycanın digər ərazilərindəki kilsə və monastrların hamısını erməni dini idarələri kimi təqdim etmələri kökündən yanlışdır. Xristian türklərə məxsus olan bu kilsə və monastrların böyük bir hissəsinin zaman-zaman erməniləşmə və qriqorianlaşma prosesinə məruz qalması heç bir şübhə doğurmur [2, 284-286]. Ən azından bu kilsə və monastrların bir çoxunun adlarının, o cümlədən Üçkilsə, Muğni, Qırçaq, Qızıl vəng və s. türkcə olması belə bu faktı bir daha təsdiq edir. XV əsrdən etibarən bütün dünya erməniləri üzərində ali dini rəhbərliyi ələ keçirməyə müvəffəq olan Üçkilsə katalikosluğu əhalidən toplanılan dini vergi və ianələri də öz nəzarəti altına almaqla çox zəngin sərvət bazası yaratmağa nail olmuşdu.

Dini vergilər. Erməni tarixçilərinin araşdırmalarına əsasən bəhs olunan dövrdə xristian kilsəsinin nəfinə toplanılan vergilər üç qrupdan ibarət olmuşdur.

1. Patriarx vergiləri;
2. Yepiskop vergiləri;
3. İyerey vergiləri [1, 52; 3, 244].

M.K.Zulalyanın araşdırmalarına görə patriarx vergiləri qrupuna aşağıda göstərilən vergilər daxil idi.

1. Nvirakank vergisi-işıqlandırıcı vasitələr (şam nəzərdə tutulur – B.Ş.);
2. Qaqzaqakink vergisi-erməni kilsəsinin inkişafı məqsədi ilə toplanılan vergilər;
3. Oqedbajnik vergisi – sağlığında və yaxud ölümündən sonra şəxsin və ya varislərinin mərhumun ruhunu xilas etmək üçün ödədikləri vergi;
4. Xostmunk vergisi- müqəddəs taxt-tac üçün edilən vədlər;
5. Karasnakan vergisi- mərhumun qırx mərasimində oxunan dualar və liturgiya xərcləri üçün alınan vergilər;
6. Ktak vergisi – Üçkilsə katalikosluğunun xeyrinə edilmiş vəsiyyətlər [1, 52].

M.K.Zulalyanın yazdığına görə, göstərilənlərlə yanaşı birinci qrupa daxil olan vergilərin siyahısına dindar əhali tərəfindən kilsələrə ödənilən qızıl və gümüş əşyalar, ipək və kətandan toxunmuş kilsə geyimləri, kəl, inək, qoyun, at, odun, şam, yağ və s. kimi məhsulların ödənilməsi də şamil olunurdu [1, 52].

Yepiskop vergiləri qrupuna hər bir yepiskopluğun ərazisinə daxil olan dini icmaların əhalisi tərəfindən birinci qrupa şamil olunan vergilərin, demək olar ki, hamısı ödənilirdi (B.Ş.425). Uşaqların xaç suyuna salınmasına görə toplanılan vergilər, həmçinin şəhərlərdə yaşayan tacirlərdən alınan rüsumlar da ikinci qrupa daxil olan vergilər qisminə aid olunurdu [1, 52].

Üçüncü qrup kilsə vergilərinə isə toy mərasimləri, xaç suyuna salmaq, dəfn mərasimləri, qəbiristanlıq və evlərin işıqlandırılması, nigahın kəsilməsi və s. müqabilində alınan vergilər daxil idi [1, 52; 3, 244]. Hüquqi baxımdan dini vergilərin ödənilməsi könüllülük prinsipi əsasında olsa da, praktiki baxımdan dövlət vergiləri kimi məcburi qaydada toplanılırdı. Dini vergilərin yığılması Üçkilsə katalikosları tərəfindən təyin olunmuş nviraklar vasitəsi ilə həyata keçirilirdi [4, 195]. Üçkilsə katalikosları yalnız Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ərazisində deyil, həmçinin digər dövlətlərin ərazilərində yaşayan ermənilərdən də dini vergilərin toplanılması səlahiyyətlərinə malik idilər. Dövrün erməni qaynaqlarında əksini tapmış məlumatlar da bunu təsdiq edir. XVII əsr erməni salnaməçisi Kənəkirli Zəkəriyyə Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə İrəvan bəylərbəyi Səfiqulu xanla Üçkilsə katalikosu arasındakı münaqişədən bəhs edərkən yazır ki, harada, Osmanlı, Frank, Hindistan, Moskva ölkəsində yaşamasından asılı olmayaraq bütün ermənilər vergiləri Üçkilsəyə ödəyirdilər [5, 175-176]. XVIII əsr salnaməçisi və eyni zamanda Üçkilsə katalikosu vəzifəsində çalışmış İrəvanlı Simeon Üçkilsə katalikosluğuna vergi verən ölkələri nvirak dairələrinə bölərək, həmin ölkələrdən hər üç ildə bir dəfə yığılan vergilərin Üçkilsəyə daxil olduğunu göstərmişdir [6, 114]. Salnaməçinin məlumatına əsasən, Osmanlı ərazisində yaşayan ermənilər Qərb, Səfəvi ərazisində yaşayanlar Şərq, Rusiya və Gürcüstan ərazisində yaşayan ermənilər isə ayrıca nvirak dairəsinə aid olunurdu və hətta uzaq Hindistan və Çin ərazisində yaşayan ermənilərdən yığılan vergilər də Üçkilsə katalikosluğunun xəzinəsinə toplanılırdı [6, 114-121].

Səfəvilər dövrünə aid rəsmi sənədlərdə kilsə vergiləri “talibanə” istilahlı ilə ifadə olunurdu. Şah I Səfinin 1644-cü il tarixli fərmanında göstərilir ki, Arranın Quştəsfı ölkəsinin erməni rəiyyəti Üçkilsənin talibi olduqları üçün qədimdən kilsə vergilərini – talibanəni Üçkilsəyə verirlər və Xaçın katalikosunun onlardan bu vergiləri toplamağa ixtiyarı yoxdur [11, 399].

Araşdırmalar göstərir ki, çoxsaylı dini vergilərin bir hissəsi pulla, bir hissəsi isə natura ilə ödənilirdi. Kilsə vergilərinin əksəriyyətinin miqdarı haqqında dəqiq məlumat olmasa da, bəzilərinin həcmi ilə bağlı qaynaqlarda konkret rəqəmlərə rast gəlmək mümkündür. XVII əsr müəllifi Əylisli Zəkəriyyə yazır ki, 1669-cu ilin avqustunda nvirak toplamaq üçün katalikosun müavini vardapet Mikayıl Üçkilsədən Əylisə gəlmişdi. Nvirak vergisinin məbləği adambaşına 20 dinar təşkil edirdi. Üçkilsə katalikosluğu üç il ərzində burada vergi toplamadığına görə adambaşına 60 dinar vergi toplandı [8, 74-103]. B.M.Arutyunyan qeyd edir ki, dini vergilər içərisində daha çox gəlir gətirən nvirak, ruhu xilas etmək məqsədi ilə alınan və vəsiyyət əsasında alınan vergilər olmuşdur. Ən çox nvirak vergisinin Hindistandan gəldiyini vurğulayan müəllif yazır ki, varlı Hindistan ermənilərindən biri olan Qriqor Çakikents Üçkilsədə tipoqrafiya açmaq üçün 7800 tümən vəsiyyət etmişdi [9, 104].

Kilsə ayin və mərasimlərinin, müxtəlif dini ritualların icrasına görə yığılan vergilər də böyük məbləğ təşkil edirdi. Erməni kilsə qaydalarına əsasən kil-

sə ayinlərini “miro”suz (ağ rəngli yağ-B.Ş.) həyata keçirmək mümkün deyildi. Mironun istehsal edilməsi hüququ isə istisnasız olaraq Üçkilsə katalikosluğunun birbaşa inhisarında idi. Hər 3, 5, 7 ildən bir istehsal olunan mironu erməni katalikosları nviraklar vasitəsi ilə bütün erməni kilsələrinə satırdılar. XVII əsrin fransız səyyah J.Şarden yazır ki, erməni ruhanilərinin ən baha qiymətə satdıqları yunanların miro adlandırdıqları ağ rəngli yağdır. Şərqi bütün xristianları bu yağı ruhun bütün xəstəliklərinin dərmanı hesab edirlər və ruhanilər bu inancı xalq arasında geniş yaymaqla böyük gəlirlər əldə edirlər [2, 427]. 1665-ci ildə Üçkilsə ziyarətində olmuş digər bir fransız səyyah J.B.Tavernye də kilsəyə ödənilən böyük miqdarda vergi və ianələr haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyahın yazdığına əsasən yemək mərasimindən sonra bir yepiskop kağız və qələm götürərək hər kəsin kilsəyə verəcəyi məbləğin miqdarını yazmağa başladı. Varlı bir tacir hamıdan çox – 2 tımən, balaca bir uşaq isə bir altun verdi [10, 70]. Növbəti gün Tavernye özü də Fransa kralı və xidmətində olduğu senyor Orleanlı Duka üçün dua etmək müqabilində Üçkilsəyə 4 tımən verdiyini qeyd etmişdir [10,70-71]. Bütün bunlar onu göstərir ki, Üçkilsə katalikosluğunun gəlir qaynaqlarının mühüm bir qismini dini vergilərlə yanaşı, ermənilərin kilsəyə verdikləri ianələr təşkil edirdi. XVII əsrdə Üçkilsə katalikosluğunun zəngin sərvətlərə malik olmasının şahidi olan J.B.Tavernye heyrətə gələrək yazırdı: “Müsəlmanların hakimiyyəti altında xristian kilsələrindəki bu qədər zənginliyin olmasına əsla inanmazdım. Bu zənginlik Şah Abbasın erməniləri ticarətə yönəltməsindən sonra yaranmışdı... Bu kilsədə (Üçkilsə nəzərdə tutulur – B.Ş.) xristian dünyasının heç birində olmayan zəngin bəzəklər var” [10, 72-73].

Maraqlı məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, müsəlmanlarda olduğu kimi kilsənin xeyrinə xristianlardan da zəkat vergisinin toplanılması faktlarına təsadüf olunur. Şah I Abbasın 1621-ci il tarixli fərmanında Əylis, Azad-Ciran və Naxçıvanda yaşayan ermənilərin Əylisdə yerləşən Foma (Tovma) monastrına zəkat-lillah və haqq-lillah adlı kilsə vergilərinin ödənilməsi göstərilmişdir [7, 332-333]. Erməni dilində “karasniç” (qırxda bir) istilahına uyğun gələn zəkat lillah”allah naminə”, “allah adına”, haqq lillah isə hərfi mənada “haqq allaha məxsusdur” anlamında olmuş və əhalidən katalikosluğun xeyrinə toplanılmışdır [7, 443, 456-457].

İanələr. Erməni kilsə və monastrlarının, o cümlədən Üçkilsənin zəngin var-dövlət sahibinə çevrilməsində XV-XVIII əsr Azərbaycan hökmdarlarının, xüsusilə də Səfəvi şahlarının Üçkilsə katalikoslarına verdikləri müxtəlif güzəşt və imtiyazlar önəmli rol oynayırdı. A.D.Papazyan tərəfindən nəşr olunan Matenadaran seriyasına daxil olunmuş şah fərmanları bunun bariz nümunəsidir. Bu seriyadan olan şah fərmanlarının mütləq əksəriyyəti Üçkilsə katalikosluğuna verilmiş maaf hüququ və müxtəlif imtiyazları əks etdirir.

Üçkilsə katalikosluğunun vergi toplayan məmurları Azərbaycan Səfəvi dövlətinin bütün ərazisində sərbəst, maneəsiz fəaliyyət göstərmək hüququna malik idilər. Bəzi hallarda ayrı-ayrı vilayət hakimlərinin onların fəaliyyətinə mane olmaq cəhdlərinin qarşısı da dövlət miqyasında qətiyyətlə alı-

nırdı. Erməni katalikosu Filippin xahişi ilə Şah I Səfinin 1638-ci il tarixli fərmanı ilə Üçkilsə üçün pul və natural vergi toplayan nvirakların bütün imperatorluq ərazisində sərbəst hərəkət etməsinə icazə verilməsi bu faktı bir daha təsdiq edir [12, 9; 2, 428].

Bütün bu güzəşt və imtiyazlara rəğmən dövrün erməni qaynaqları və müasir erməni tarixçiləri Səfəvi hökmdarlarını ciddi cəhdlə ermənilərə düşmən münasibətdə günahlandırmağa çalışırlar. Onlar şahın əmrini pozduğuna görə I Abbas tərəfindən Üçkilsə katalikosluğunun 1617-ci ciddə 100 tümən cərimə olunmasını katalikosluğun müflisləşməsinə, borca düşməsinə səbəb olduğunu göstərirlər [7, 323-325]. Halbuki yuxarıda göstərilən faktlar 100 tümən cərimənin Üçkilsə katalikosluğu üçün elə də böyük bir məbləğ olmadığını göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şah I Abbasın vəfatından dərhal sonra varlı erməni taciri Xoca Nəzərin xahişi ilə Şah I Səfi 1629-cu ildə Üçkilsə üzərinə qoyulmuş 100 tümən cəriməni ləvğ etmişdi [7, 334-335].

Nəticə. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, çoxlu sayda əkin sahələri, üzümlüklər, meyvə bağları, emal müəssisələri, ticarət köşkləri və s. kimi daşınar daşınmaz əmlakla yanaşı, Üçkilsə katalikosluğu dini vergilər və ianələr hesabına da külli miqdarda gəlirlər əldə edirdi. Bu vergi və ianələrin həcmi haqqında dövrün qaynaqlarında dəqiq məlumatlar göstərilməsə də, bu sahədən gələn gəlirlərin az məbləğ təşkil etməməsi heç bir şübhə doğurmur.

ƏDƏBİYYAT

1. Зулалян М.К. Армения в первой половине XVI в. - Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1971, - 175 с.
2. Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan vilayəti. “Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi” MMC, 2019, - 542 s.
3. Папазян А. Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках. - Ереван: АН Арм. ССР, - 1972, - 303 с.
4. Аракел Даврижеци. «Книга Историй». Пер. с армянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян. - Москва: Наука. Главная редакция Восточной литературы, 1973, - 623 с.
5. Закарий Канакерци. Хроника. Перевод с армянского. Предисловие и комментарии М.О. Дарбинян-Меликян. - Москва: Наука, 1969, - 320 с.
6. Симеон Ереванци. Джамбр. Памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств св. престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Пер. С.Малхасянца. Под ред. и с предисловием П.Т.Артюнян. - Москва: Восточная литература, 1958, - 399 с.
7. Персидские документы Матенадарана. I, Указы. — Вып. II. (1601-1650 гг). Составил А.Д.Папазян. - Ереван: АН.Арм.ССР, 1959, - 593 с.
8. Закария Акулийский. Дневник. - Ереван: Арм Фан лит-ра, 1939, - 159 с.
9. Арутюнян Б. М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. - Ереван: Армфан, 1940, - 126 с.
10. Tavernier J. B. Tavernier Seyahetnamesi. Hazırlayan: Ali Berktaş, çev. Teoman Tunçdoğan. - İstanbul: Kitap Yayınları, 2010, - 343 s.
11. Персидские документы Матенадарана. I, Указы. — Вып. I. (XV-XVI вв). Составил А. Д. Папазян. - Ереван: АН Арм.ССР, 1956, - 315 с.
12. Персидские документы Матенадарана. II. Купчие, вып. I. (XIV-XVI вв). Составил А. Д. Папазян. - Ереван: Арм. ССР, 1968, - 640 с.
13. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild. (XIII-XVIII əsrlər). - Bakı: Elm, 1999, - 584 s.

ИСТОЧНИКИ ДОХОДА КАТАЛИКОСОВ УЧКИЛСЫ (НАЛОГИ И ПОЖЕРТВОВАНИЕ)

Баймирза Ш.ШАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В 1441 году по велению Джаханшаха Каракоюунлу центр армянского патриархского престола было перенесено из города Сис в село Валаршабад, в окрестностях города Иревана. Это стало поворотным моментом в истории всего этого региона. С тех пор армянские духовные и светские феодалы, а так же богатые купцы различными способами, в том числе путем купли-продажи начали приобретать у местного тюрко-мусульманского населения движимое и недвижимое имущество. Этот процесс продолжался на протяжении XV-XVIII вв. Часть приобретённого имущества передавалась армянскому патриаршему престолу на правах мюлька и вакуфа, становясь одним из основных источников дохода католикосов Учкильсы. В данной статье по материалам документальных и нарративных армянских источников исследуется один из ключевых видов доходных поступлений католикосата Учкильсы — религиозные налоги и пожертвования.

Ключевые слова: Чухур-Саад, Иреван, Учкилса, католикос, налоги
**SOURCES OF INCOME OF UCHKILSA CATHOLICOS
(TAXETS AND DONATIONS)**

Baymirza S. SHABIYEV

SUMMARY

In 1441, with the permission of Jahanshah of the Karakoyunlu dynasty, the center of the Armenian patriarchal throne was moved from the city of Sis to the village of Valarshabad near the city of Erevan. This event marked a turning point in the history of the entire region. From that time on, Armenian clerical and secular feudal lords, as well as wealthy merchants, began acquiring movable and immovable property from the local Turkic-Muslim population through various means, including purchase and sale. This process continued throughout the 15th to 18th centuries. A portion of the acquired property was transferred to the Armenian patriarchal throne as mulk (private property) or waqf (religious endowment), forming a major source of income for the Catholicos of Uchkilsa. This article examines religious taxes and donations as one of the primary sources of income for the Catholicosate of Uchkilsa, based on documentary and narrative Armenian sources.

Keywords: Chukhur-Saad, Irevan, Uchkilse, catholicos. taxets